

مذاهب اسلامی
(۷)

فرمانیان، مهدی، ۱۳۵۲.
فرق تسنن / جمعی از نویسندگان. به کوشش مهدی فرمانیان. - قم: نشر ادیان،
۱۳۸۶.

(نشر ادیان ۱۹؛ مذاهب اسلامی: ۷)

ISBN: 978-964-96868-7-5

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه.
نمایه.

۱. اسلام - فرقه‌ها - تاریخ. ۲. اسلام - فرقه‌ها - عقاید.

ف/۲۳۶BP

۱۳۸۶

کتابخانه ملی ایران

فرق تسنن

جمعی از نویسندگان

به کوشش

مهدی فرمانیان

۱۳۸۶

نشر ادب‌یان

فرق تسنن

● به کوشش: مهدی فرمانیان

● ویراستار: سید محسن ملاهری

● ناشر: نشر ادب‌یان

● نوبت چاپ: اول، بهار ۱۳۸۶

● مدیر فنی و هنری: محمد مهدی ربّانی

● تعداد: ۲۰۰۰ جلد

● قیمت: ۴۵۰۰ تومان

● مرکز پخش: پکتا.خ انقلاب، ابتدای حافظ شمالی، نبش کوچه بامشاد،

شماره ۵۲۵،

تلفن: ۸۸۹۲۶۲۷۰-۱ ، فکس: ۸۸۹۲۶۲۷۱

www.religions.ir

Pub@religions.ir

سخن ناشر

همواره این پرسش فراروی هر مسلمانی است که تا چه اندازه با دیانت خود آشناست.

آشنایی با آموزه‌های دینی و معرفت نسبت به فرقه‌های درون‌دینی، به رغم وجود سنت ارزشمند اسلامی، متأسفانه به دلیل انتشار نه چندان بایسته آثار نگاشته‌ی متفکران و پژوهشگران این حوزه از سویی و به دلیل نامفهوم بودن برخی ترجمه‌های انجام شده درباره‌ی آثار منتشر شده، همچنان مسیر پرچالشی را طی می‌نماید؛ و علاقه‌مندان این گستره‌ی مطالعاتی با کمبود محسوس منابع موجود در این زمینه روبرو هستند و این در حالی است که اکنون، شاید بیش از هر زمان دیگری، پرسش‌هایی برآمده از چالش‌های نوپدید را پیش‌رو دارند.

امید که دستاوردهای این انتشارات، سرآغازی برای پژوهش‌های نوینی باشد که پویندگان آن با بهره‌گیری از آخرین دستاوردهای علمی دغدغه‌های خویش را بپویند.

کتاب فرق‌تسنن نوشته‌ی جمعی از نویسندگان از جمله این آثار تحقیقی است که به همت جناب آقای مهدی فرمانیان گردآوری شده است.

نشر ادیان مراتب سپاس خود را از گروه نویسندگان، به ویژه جناب آقای مهدی فرمانیان ابراز داشته، کتاب مذکور را به جامعه‌ی علمی کشور تقدیم می‌نماید.

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۹
۱. اهل سنت / مهدی فرمانیان	۱۷
۲. راهنمای مطالعات فرقه‌شناسی اسلامی / نعمت‌الله صفری	۲۳
۳. حدیث افتراق امت: نقل‌ها و پیامدها / علی‌آقائوری	۶۱
۴. عثمانیه / پاتریشیا کرونه / مهدی فرمانیان	۹۳
۵. خوارج / محمد ابوزهره / علیرضا ایمانی	۱۰۹
۶. اباضیه / ت. لویکی	۱۴۱
۷. پژوهشی در مرجئه / رضا رضازاده‌ئنگرودی	۱۸۹
۸. قدریان نخستین / محسن جهانگیری	۲۵۷
۹. جبریه / حسین عطوان / حمیدرضا شیخی	۲۸۹
۱۰. تاریخ و عقاید معتزله / دانیل ژیماره / حمید ملک‌مکان	۳۱۱
۱۱. تأثیر اندیشه‌های کلامی شیعه بر معتزله / قاسم جوادی	۳۵۳
۱۲. نگاهی به مکتب متأخر معتزله / محمدکاظم رحمتی	۳۹۱
۱۳. اعجاز قرآن از دیدگاه معتزله / مهدی فرمانیان	۴۰۷
۱۴. احمد بن حنبل / ه. لانوست	۴۲۹
۱۵. پژوهشی درباره کرامیان / محمدکاظم رحمتی	۴۵۱

۱۶. اشعریه / علی ربانی گلپایگانی ۴۸۳
۱۷. پژوهشی در باب ماتریدیه / سیدلطف الله جلالی ۵۰۵
۱۸. باورهای کلامی ماتریدیان / سیدلطف الله جلالی ۵۴۵
۱۹. تفتازانی؛ اشعری یا ماتریدی / سیدلطف الله جلالی ۵۷۱
۲۰. سلفیان / محمد ابوزهره / علیرضا ایمانی ۵۹۱
۲۱. ابن تیمیّه / ه. لاثوست ۶۲۳
۲۲. تاریخ وهابیه / محمد حسین قریب گزکانی / به کوشش رسول جعفریان ۶۳۷
۲۳. آیین وهابیت / محمد ابوزهره / علیرضا ایمانی ۶۵۷
۲۴. دیوبندیّه، پرپلویه و رابطه آنها با وهابیت / مهدی فرمانیان ۶۶۳
۲۵. قادیانیّه / مهدی فرمانیان ۷۰۳

پیش‌گفتار

دانش ملل و نحل‌شناسی از علوم آلی است که به تبیین صحیح و دقیق آموزه‌های اعتقادی فِرَق و مذاهب گوناگون اسلامی و ادیان دیگر می‌پردازد. مطالعه و اندیشه درباره ملل و نحل خواننده را به عمق اختلافات و ریشه‌های اعتقادات مختلف مذاهب سوق می‌دهد و به اسلام‌شناسی کمک شایانی می‌کند. یکی از مهم‌ترین کارهایی که پژوهشگر را به اصول کلی اسلام رهنمون می‌شود و او را به ساحل اطمینان می‌رساند، توجه به تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی است.

در هر دینی، بعد از رحلت پیامبر آن دین، مسائل کلامی گوناگون و بی‌شماری در بین پیروان مطرح می‌گردد. سرعت حیرت‌انگیز گسترش اسلام در نیمه اول قرن نخست هجری باعث ورود مباحث فرهنگی‌های مختلف به موضوعات رسمی مسلمانان گردید و هنوز قرن نخست به پایان نرسیده بود که بسیاری از مسائل اساسی کلامی به صورت گسترده در جای جای جهان اسلام مطرح شد. هر روز مسئله جدیدی به این موضوعات اضافه می‌شد و با ترجمه فلسفه ایرانی، هندی و یونانی سرعت آن دو چندان گردید. مسلمانان از اواخر قرن دوم به نگارش و تبیین دیدگاه‌های اعتقادی طیف‌های گوناگون روی آوردند و کتاب‌هایی به نام «مقالات» به نگارش درآوردند. کُشی در رجال خود، در زمینه اولین نگارش ملل و نحل می‌نویسد: «در زمان مهدی عباسی

در اواخر قرن دوم اولین کتاب مقالات نگاشته شد.^۱ در قرن سوم و چهارم باشکوه‌ترین تألیفات پیرامون سیر تطور تاریخی مسائل کلامی به وجود آمد. در این قرون کتاب‌هایی همچون مقالات ابوعیسی و زاق (م ۲۴۷ق)، مقالات ابوالقاسم کعبی بلخی معتزلی (م ۳۰۰ق)، مقالات زرکان (متوفای قرن سوم)، فرق الشیعة نوبختی (م ۳۰۰ق) مقالات و الفرق سعدبن عبدالله اشعری (م ۲۹۹ یا ۳۰۱ق) و مقالات الاسلامیین ابوالحسن اشعری (م ۳۲۴ق) به رشته تحریر درآمد. این کتاب‌ها کمتر بر محور فرق و مذاهب پیش رفته و بیشتر به تاریخ‌پیدایش و تطور مسائل اعتقادی توجه داشته‌اند. مقالات الاسلامیین اشعری نمونه خوبی برای این مدعاست. این کتاب، اصل را بر اعتقادات گذاشته و غالباً به صورت مسئله محور پیش رفته است.

در قرن چهارم و پنجم چرخش عظیمی در باب تاریخ علم کلام به وجود آمد. از این قرن به بعد دو تحول سریع صورت گرفت؛ ابتدا کم‌کم اکثر عناوین کتب تاریخ علم کلام از عناوین خنثی به عناوین جهت‌دار تغییر موضع داد و نام‌هایی چون التنبیه و الرد علی اهل الاهواء و البدع، الفصل فی الملل و الاهواء و النحل و نیز الملل و النحل بر خود گرفت؛ دوم اینکه از تاریخ علم کلام به تاریخ مذاهب اسلامی تغییر روش داده شد و دیگر تاریخ علم کلام، تاریخ مسئله محور موضوعات کلامی نبود، بلکه در قالب مذاهب، شکل جدیدی به خود گرفته بود. این دو چرخش، دو پیامد دیگر هم داشت؛ اولاً تأثیر و تأثرات تاریخی پیدایش و تطور مسائل کلامی در بسیاری از کتاب‌های مربوط گم شد. ثانیاً، به اختلاف مذاهب مخالف نویسنده کتاب، توجه تام گردید. نمونه بارز آن کتاب الفرق بین الفرق بغدادی است. نحوه نگارش نویسنده، این نکته را به خواننده القاء می‌کند که هیچ اختلافی بین گروه‌های اهل سنت وجود ندارد و همه اختلافات در مکاتب مخالف اصحاب حدیث و مخالف اشاعره است. از قرن ششم به بعد رونویسی نیز آغاز شد و هیچ تحقیق جدیدی، حتی در تاریخ مذاهب اسلامی نوشته نشد. از قرن هشتم به بعد تاریخ مذاهب نیز

کمرنگ گردید و دیدگاه‌های اشاعره و متأثریدیه به هم نزدیک شد و این چنین دوران رکود علوم اسلامی بر تاریخ مذاهب اسلامی نیز سایه افکند. در قرن چهارده با تأثیرپذیری از مطالعات مستشرقان، دوباره مباحث تاریخ مذاهب اسلامی مطرح گردید و کتبی چند نیز در این زمینه نوشته شد. مصر در این زمینه پیشتاز بود و کتاب‌های متعددی مثل ضحی الاسلام و ظهیر الاسلام، نشأة الفكر الفلسفی فی الاسلام، مذاهب الاسلامیین و تاریخ المذاهب الاسلامیة رابه رشته تحریر درآوردند. ایران اسلامی اما دیرتر به این مسئله توجه کرد و در دهه‌های اخیر کتبی مثل بحوث فی الملل و النحل نگاشته شد.

در دو دهه گذشته کتاب‌ها و مقالات زیادی از نوع تألیف یا ترجمه درباره مذاهب اسلامی به زبان فارسی نگاشته شده است. تاریخ اندیشه‌های کلامی در اسلام، نوشته عبدالرحمن بدوی (ترجمه حسین صابری)؛ آشنایی با فرق و مذاهب، نوشته رضا برنجکار؛ فرق و مذاهب کلامی، تألیف علی ربانی گلپایگانی؛ تاریخ فرق اسلامی، تألیف حسین صابری؛ فلسفه و کلام اسلامی، نوشته مونتگمری وات (ترجمه ابوالفضل عزتی) از مهم‌ترین کتب موجود در این زمینه‌اند و هر کدام مزایا و ضعف‌های خود را دارند.

کتاب حاضر مجموعه مقالات تألیفی و ترجمه‌ای در باب فرق و مذاهب کلامی اهل سنت - به معنای اعم - است که به عنوان کتاب کمک درسی برای اساتید و دانش پژوهان در این موضوع تهیه شده است. مقالات این کتاب برای سه واحد درسی فرق تسنن که در «مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب» در قم، برای عده‌ای از طلاب سطح سوم و چهارم برگزار گردید، جمع‌آوری شده بود. برخی از اساتید نگارنده رابه چاپ این مجموعه ترغیب کردند و تشویق ریاست محترم مرکز نیز بنده را مصمم‌تر ساخت. بنابراین تصمیم گرفتم که این مجموعه را در اختیار دوستان علم‌قرار دهم، اگرچه زحمت اصلی نوشتن آن بر دوش دیگران بوده و کار اینجانب فقط جمع‌آوری این مجموعه است.

در همین جابر خود لازم می‌دانم که از همه نویسندگان و مترجمان محترم که بر ما منت نهاده و اجازه دادند تا مقاله آنها در این مجموعه چاپ شود سپاسگزاری نمایم.

مقاله کوتاه اول، با عنوان «اهل سنت»، در باب مفهوم اهل سنت، به صورت مختصر به گستره مصادیق این مفهوم پرداخته است.

مقاله دوم و سوم اگرچه ربط وثیقی به فرق تسنن ندارند ولی به عنوان مقدمه لازم آمده‌اند. مقاله دوم با عنوان راهنمای مطالعات فرقه شناسی اسلامی به بررسی و نقد ده کتاب معروف ملل و نحل، که از قرن سوم تا هفتم نوشته شده است می‌پردازد. مقاله سوم با عنوان «حدیث افتراق است» به بررسی صحت انتساب حدیث هفتاد و سه فرقه به پیامبر اکرم (ص) پرداخته و نشان داده است که چگونه انتهای حدیث که مورد مناقشه فرق مختلف است، دستخوش تغییرات بسیار گردیده و حال آن که انتساب اصل حدیث به پیامبر با تردید فراوان روبروست و مهم‌تر از آن، چگونه برخی ملل و نحل شناسان کتاب خود را بر اساس این حدیث فصل بندی نموده و مذهب خویش را فرقه ناجیه و بقیه را اهل بدعت نامیده‌اند.

مقاله «عثمانیه» ترجمه مدخل عثمانیه دائرة المعارف اسلام (EI2) است. این مقاله به جنگ‌های داخلی صحابه و پیدایش دو گرایش عثمانی و علوی می‌پردازد.

مقاله «خوارج» برگرفته از کتاب تاریخ المذاهب الاسلامیه نوشته محمد ابوزهره مصری و ترجمه علیرضا ایمانی است. تا آنجا که این جانب بررسی کرده‌ام، مقاله مناسبی به زبان فارسی درباره خوارج وجود ندارد، بنابراین از کتاب ابوزهره بهره برده‌ایم. گفتنی است بخش مذاهب کلامی تاریخ المذاهب الاسلامیه به وسیله علیرضا ایمانی ترجمه شده که از سوی «مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب» منتشر شده است.

مقاله «اباضیه»، مدخلی از دانشنامه ایران و اسلام است به همین نام، که عیناً

آن را در اینجا آورده‌ایم. اباضیه، تنها فرقه باقیماندهٔ خوارج است که اکنون در عمان و شمال آفریقا - الجزایر و لیبی و ... - به حیات خود ادامه می‌دهد و پیروان آن خود را از خوارج نمی‌دانند، ولی رهبران خوارج را قبول دارند. این مدخل به تاریخ پیدایش این فرقه، بزرگان، فقه، عقاید و اختلافات آنها پرداخته و در مجموع مقاله خوبی در مورد اباضیه است.

شاید برخی از مذاهب شناسان، خوارج را از اهل سنت ندانند، ولی به علت اینکه شیخین، مورد پذیرش آنها بوده و امامت آن دو را می‌پذیرند، این فرقه را در اینجا آورده‌ایم. این مجموعه با نگاه شیعی - ایرانی جمع آوری شده و هر فرقه‌ای که در دایرهٔ تشیع نگنجد و در عین حال امامت شیخین را قبول داشته باشد در این مجموعه آمده است، اگرچه خود اهل سنت، آنها را به عنوان اهل سنت قبول نداشته باشند.

مرجئه از نخستین فرقه‌هایی است که در اسلام به وجود آمد. اکنون تحقیقات خوبی پیرامون مرجئه وجود دارد. مقاله «برخورد اندیشه‌های سیاسی در اسلام: پژوهشی در مرجئه»، هم از نظر مطالب، و مهمتر از آن، از لحاظ کتابشناسی شرقی و غربی مقاله مفیدی در این زمینه است، که خوانندگان محترم را به خواندن آن سفارش می‌کنیم. دیدگاه خاص ابوحنیفه و پیروانش در تعریف ایمان - اگرچه مورد نقد جدی گروه‌های مختلفی همچون اصحاب حدیث قرار گرفت - ولی خیلی زود مورد قبول اکثر متکلمان جهان اسلام قرار گرفت و تعریف غالب علم کلام گردید و کم‌کم مرجئه بدعت به مرجئه سنت تبدیل شد. (ر.ک: ملل و نحل شهرستانی).

در اینکه قدریه نام چه کسی است و بر چه کسانی اطلاق می‌شود، اختلاف همچنان باقی است. آیا کسانی که قائل به اختیارند، قدریه بوده‌اند یا قائلین به جبر، مشمول روایت «القدریه مجوس هذه الامة» می‌شوند؟ هر دسته و گروهی طیف مخالف خود را قدریه نامیده است. بنابر نظر علامه مجلسی در «مرآة العقول» در روایات شیعه، قدریه هم بر معتزله که قائل به اختیار انسان هستند

و هم بر جبریه و اصحاب حدیث اهل سنت اطلاق شده است. دکتر محسن جهانگیری در مقاله «قدریان نخستین» به این مسئله پرداخته و با نگاه عموم ملل و نحل نویسان، آن را بر اسلاف معتزله اطلاق کرده است. از نکات مثبت این مقاله، توجه به دیدگاه‌های مختلف اسلام شناسان غربی و شرقی است.

جبریه و جهمیه از نخستین فرقه‌هایی است که در قرن اول هجری پدید آمد و اعتقادات آنها به غیر از جبر، همان اعتقادات معتزله است. اهل سنت که با دیدگاه جبر آنها موافق بودند، به ردّ جهمیه در بحث خلق قرآن و صفات الهی پرداختند، ولی هیچ‌گاه به جبر آنها نتاختند. در زبان فارسی مقاله شایسته، علمی و مفیدی در این زمینه نیافتیم. بنابراین فصل جبریه کتاب فرقه‌های اسلامی در سرزمین شام در عصر اموی، نوشته دکتر حسین عطوان، ترجمه حمید رضا شیخی را انتخاب کرده و برای این بخش آوردیم. شاید قدریه و جهمیه را نتوان از اهل سنت دانست، ولی با توجه به اینکه آن دو را از اسلاف معتزله دانسته‌اند و معتزله در بخش امامت، همچون اهل سنت مشی می‌نمایند، بنابراین خلافت شیخین مورد پذیرش آنهاست، گرچه در هیچ جا از این مسئله یاد نشده است.

در باب معتزله - به عنوان یکی از بزرگترین مذاهب کلامی در اسلام - چهار مقاله انتخاب شده است. اولین مقاله، ترجمه مدخل معتزله دائرة المعارف اسلام انگلیسی، چاپ لیدن هلند است. در اینجا ترجمه تمام این مدخل آمده است. دومین مقاله به تأثیر شیعه بر معتزله پرداخته و نشان داده که اگرچه شیعه از معتزله تأثیر پذیرفته‌اند، ولی مهمترین اندیشه معتزله یعنی توحید و عدل، متأثر از افکار بلند ائمه شیعه است و این معتزله‌اند که وام‌دار شیعه هستند. مقاله دیگر به تاریخ و تفکر آخرین افراد باقیمانده از معتزله پرداخته و از اندیشه ملاحمی پرده برمی‌دارد. مقاله «اعجاز از دیدگاه معتزله» بیشتر به خاطر پاورقی‌های آن که از بزرگان معتزله یاد کرده، به این مجموعه اضافه شده است. هرچند خود مقاله از اعتقاد به معجزه بودن قرآن در نزد معتزله

دفاع کرده و معتزله را از برخی تهمت‌ها بری دانسته است.

کرامیان یکی از فرقه‌های مطرح اصحاب حدیث اهل سنت است که گرایش تجسیمی و تشبیهی داشته و در قرون نخستین تاریخ اسلام تأثیرگذار بوده‌اند. در این باره چند مقاله خوب به زبان فارسی موجود است که یکی از این مقالات را انتخاب کرده‌ایم.

جریان اصحاب حدیث اهل سنت، به عنوان تأثیرگذارترین تفکر اهل سنت در طول تاریخ، از جمله مذاهب مهمی است که باید بیشتر به آن پرداخت. بنابراین از مدخل احمد بن حنبل و ابن تیمیّه دانشنامه ایران و اسلام به عنوان دو متفکر جریان ساز این مکتب استفاده کرده‌ایم. این مدخل‌ها کمی مختصر است، ولی مباحث کلامی آنها مورد توجه قرار گرفته است.

گفتنی است که مایل بودیم مدخل دائرة المعارف بزرگ اسلامی را نیز به این مجموعه اضافه کنیم، ولی متأسفانه به ما اجازه چاپ ندادند.

درباره سلفیه و اینکه بر چه کسانی اطلاق می‌شود اختلافات فراوانی وجود دارد. سلفیه در دائرة المعارف اسلام (EI2) بر طرفداران رشید رضا در شمال آفریقا اطلاق گردیده و حدود نه صفحه از آن به تاریخ و عقاید این جریان اختصاص یافته است. ولی در اکثر تحقیقات، جریان رشید رضا یکی از جریانات تحت تأثیر سلفیه است و سلفیه همان اصحاب حدیث است که با تفکر ابن تیمیّه عجین شده است. بنابراین بخش «سلفیه» تاریخ المذاهب الاسلامیه را انتخاب کرده و در اینجا آورده‌ایم؛ زیرا مقاله‌ای علمی به زبان فارسی در این زمینه نیافتیم.

اشاعره و ماتریدیه دو مکتب کلامی اهل سنت هستند که با پذیرش تفکر عقلی - در مقابل اصحاب حدیث - تفکرات اصحاب حدیث را قبول کرده و با جرح و تعدیل آن، به دفاع عقلانی از آن پرداختند. بنابراین مقاله اشعریه حجة الاسلام ربانی گلپایگانی را انتخاب کرده و در این مجموعه قرار دادیم. نام ماتریدیه در کتب ملل و نحل قدیمی نیامده است، ولی حنفیان را

می‌توان همان ماتریدیه دانست که اکثریت اهل سنت را دربرمی‌گیرند. بنابراین برای شناخت این طیف عظیم، سه مقاله را، که به تازگی نوشته شده است، انتخاب کرده و در اینجا می‌آوریم.

درباره آیین وهابیت مقاله علمی و مفیدی که به تمام جنبه‌های آن بپردازد نیافتیم؛ به همین خاطر بخشی از مقدمه رسول جعفریان بر رساله تاریخ وهابیت نوشته محمد حسین قریب گزکانی را به عنوان تاریخ وهابیت و فصل وهابیت تاریخ المذاهب الاسلامیه ابوزهره را به عنوان عقاید آن می‌آوریم. دو مقاله در شماره‌های هفتاد تا هفتاد و سه مجله مقالات و بررسی‌ها در این زمینه نوشته شده که آنها را آن‌چنان که باید و شاید قوی نیافتیم.

از قادیانی به عنوان یکی از فرقه‌های انشعابی در اسلام یاد می‌شود. در اینجا مدخل احمدیه دایرة المعارف آکسفورد (The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic Word) را ترجمه کرده و مقدمه‌ای بر آن نگاشته‌ایم و با افزودن پاورقی بر غنای آن افزوده‌ایم.

دیوبندیه یکی از مذاهب جدیدی است که با نگرش اصحاب حدیث و رویکردی حنفی - ماتریدی، به اندیشه وهابیت نزدیک شده است، ولی هنوز اختلافاتی بین آنها وجود دارد. در آخرین مقاله به تاریخ و عقاید آنها پرداخته و رابطه آنها با پریلویه و وهابیت را بررسی کرده‌ایم.

این مجموعه یقیناً دارای نقص‌هایی است، از این رو از صاحب نظران و کارشناسان تقاضا داریم بر مامنت نهاده و ما را از نظرات خود آگاه سازند. در پایان دوباره از نویسندگان این مجموعه که اجازه نشر مقالاتشان را در این کتاب دادند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. همچنین از ویراستار محترم جناب آقای طاهری و از ریاست محترم مرکز و مدیریت محترم انتشارات مرکز، به خاطر همراهی و تشویق اینجانب و تحمّل زحمات چاپ این مجموعه تشکر می‌نمایم.

مهدی فرمانیان

۸۴/۴/۱۵